

Oroszországban és Magyarországon jelentkezik először, megelőzve más nyugati országokat. a társadalom történeti struktúrájából adódó szükségszerű belső következményként a demokrácia és a liberalizmus szétválása.

Ezért Petőfi, a költészet és a szabadság szimbóluma, ma Olaszországban is egyre népszerűbbé válik. Neve ismert volt atyáink idejében, mint azt az akkori fordítások is mutatják, de aztán feledésbe merült. Ma ismét feltámad Olaszországban is és mindenütt, ahol a haladásért, a szabadságért és a népek testvériségéért folyik a harc.

Csodáljuk sorsodat, Petőfi Sándor; te verseiddel megszerezted a legnagyobb dicsőséget, amit csak költő elérhet;

Te, rövid életed folyamán átélted a világ minden örömét és bánatát;
Rajtad az öregség nem vett erőt s eltűntél nyomtalanul, mint valami mítikus hős;
Ma tisztel, szeret és magasztal szabad és erős néped s vele együtt minden szabad ember a földön.

Egyetlen egyben mondhatjuk szerencsésebbnek magunkat: megérhettük ama világ megalótlóságának kezdetét, amelyért a te életed lángja lobogott.

Tisztelet, neked, Petőfi Sándor! Tisztelet a magyar népnek s vezetőinek!

Szabadság azoknak a népeknek, akik a reakció és az obszkurantizmus szellemének sötétje ellen harcolva keletre vetik pillantásukat és várják a Hajnalt!

Ford.: Sallay Géza

KLANICZAY TIBOR

HERMÁNYI DIENES JÓZSEF ISMERETLEN MUNKÁJA

Irodalomtörténetírásunk meglehetősen mostohán bánt a *Nagyenyei Demokritus* szerzőjével, a XVIII. századi Erdély tudós írójával. Egyházi beszédei és 158 kötetre rúgó, kéziratban maradt hagyatéka nagy hírt szereztek neki kortársai és közvetlen utódai között, de később egyre inkább elfeledett emberré vált. Kéziratai annyira szétszóródtak, hogy a XX. század kutatóinak egyenként kell azokat összekeresni — ha egyáltalán lehetséges — az erdélyi kéziratárakban. Kelemen Lajos, — több évtizedes levéltári és kéziratári kutatás után — csak néhány kéziratának a hollétéről tudott beszámolni, mikor 1925-ben kiadta Hermányi Dienes József emlékiratát.¹ Az irodalomtörténet szerencséje, hogy a néhány ismert kézirat, illetve másolat között, a főként teológiai és tudományos műveket író nagyenyedi prédikátor két irodalmi becsű írását is ott találjuk: az emlékiratot és a *Nagyenyei Demokritust*. E két — sajnos csak csonkán kiadott — munkájából egy sajátos arcú író ismerünk meg: a hétköznapi életének hiteles ábrázolóját, a valóság szépítés-nélküli bemutatóját, a társadalom ferdeségeit csendes gúnnyal szemlélő embert. Hermányi Dienes két műve alapján is fontos hely illeti meg a XVIII. század magyar irodalmában, s általában a magyar elbeszélő próza történetében. Irodalomtörténetírásunk azonban még nem jelölte ki ezt a helyet, elmulasztotta műveinek részletes vizsgálatát. A *Demokritus* nagy részét sajtó alá rendező György Lajos is inkább csak művelődéstörténeti szempontból méltatja a híres anekdota-gyűjteményt.² A felszabadulás után egyedül Tolnai Gábor hívta fel a figyelmet a magyar irodalomtörténet adosságára Hermányi Dienesel szemben, a magyar felvilágosodás előkészítői közé sorolva őt.³ Írói alkotásainak részletesebb feldolgozásához igyekszem most az utat egyengetni egy eddig lappangó munkájának ismertetésével.

A gyulafehérvári Batthyány könyvtár IX, 264. számú kéziratában Bod Péter kiváló kortársának egy különös kötetére akadtam. Nem a szerző kézírása, hanem több kéztől eredő másolat, feltehetőleg még a XVIII. századból; s a kötet toldalékaként Lázár János és P. Bíró István S. J. egymáshoz írott verses levelei olvashatók. Látszólag minden rendszer nélkül, különböző feljegyzéseket írt össze Hermányi Dienes ebben a könyvében. »Bethlen Miklós biográfiájá»-val kezdődik, melyet az *Önéletírás* alapján készített, helyenként szószerint másolva belőle. Ezt az erdélyi száz luteránusokra vonatkozó feljegyzések (életrajzok, diplomák másol-

¹ *Hermányi Dienes József emlékirata*. Kolozsvár 1925. Kelemen Lajos bevezetésével, III—XII. l. — Újabb kiadása: *Erdély öröksége*. VII. (Erdély változása 1703—1750.) 215—52. l.

² *Nagyenyei síró Heraklitus és hol mosolgó s hol kacagó Demokritus*. I—II. Hermányi Dienes József kéziratok gyűjteménye 1762-ből. György Lajos bevezetésével X—XIII. l.

³ *A magyar felvilágosodás előzményei*. Felolvasás a Magyar Tudományos Akadémia nagygyűlésén 1952 májusában.

latai, kronológiai jegyzések, püspökök felsorolása stb.) követik, majd a székely reformátusok gravamenjeinek a felsorolása 1643-ból, valamint egy latin nyelvű paszkvillus az 1751. évi pozsonyi diétáról. A kötet legérdekesebb és legterjedelmesebb részei ezután kerülnek sorra: a nagyenyedi esperesség régi jegyzőkönyvéből kiírt furcsaságok és az erdélyi püspökökről szóló anekdotikus elbeszélések. Ez utóbbiak igen népszerűek lehetnek, mert feltűnnek két másik kéziratban is: az Erdélyi Múzeum levéltárának (Román Népközt. Akadémiája, kolozsvári filiale levéltára) Kemény József-gyűjteményében⁴ és a marosvásárhelyi Teleki könyvtár 239. számú kéziratában. A kolozsvári másolat a püspökök életéről szóló feljegyzéseknek csak egy részét tartalmazza.

A gyulafehérvári kéziratnak »A N. Enyedi vener. tractus legrégebbi protocolumából 1752-ben« című része az esperesi vizitációk anyagából közöl részleteket 1638-tól kezdve. Hermányi Dienes kijegyzett minden olyan adatot, amely valami jellemző esetre emlékeztet, fényt vet a kor műveltségére, életmódjára, szokásaira. 1648-ból többek között ezt az eseményt örökíti meg: »Polljában Pap Mihály aszszony ember ruhában farsánglott, azért excommunicáltatott, s a farsánglás meg tiltatott sub poena flr. 12.« Az ilyesféle esetek tömegének — sokszor jóval részletesebb — előadása arra mutat, hogy Hermányi Dienes a múltban sem annyira a nagy események, a hivatalos történelem, hanem a mindennapi élet jelenségei érdeklik. Még inkább kitűnik ez a püspökökről szóló elbeszéléseiben.

A XVII. század végi és XVIII. századi erdélyi református püspökökről, nem az egyszerű pap részéről egyházi vezetőknek járó tisztelet hangján, hanem rendkívüli közvetlenséggel szól. Mulatságos kis történetek a püspöki házaspárok családi perpatvarairól, a szőszéken történt nyelvbottlásokról, zsinati veszekedésekről, vagy szellemes társalgásokról, egyes püspököknek az ital iránti különös vonzódásáról, vagy lányaik félrelépéseiről — egymást váltogatják a kötet lapjain. Élő, valóságos embereket mutat be ezen keresztül, szereplői emberi közelségben vannak, sokoldalúan, gazdagon jellemezve. A sokszor pletykaszerű elbeszélések során igen érdekes mozzanatokra mutat rá egy-egy püspökkel kapcsolatban. A rákócziánus összeesküvéssel vádolt Szigeti István püspökről (1737—40) például elmondja, hogy magyar iskolák felállításán fáradozott, valamint: »Egészséges korában járt az elméje azonn is, hogy esnénk a magyar nyelvnek s palléroztatnók s a sok szükségtelen deákizálást is hánynók ki belőlle, volt is magának olyan magyarsága, mellyben deák szók nem voltanak, a régi magyar szók elő jártak szép hasonlatossággal«. Hermányi Dienes emlékirataiból tudjuk, hogy ez a Szigeti István neki 1711 és 18 között Székelyudvarhelyen tanára volt, s így része lehetett abban, hogy tanítványa annyira megszerette anyanyelvét és saját nyelvhasználatából nagyrészt ki is hányta a »sok szükségtelen deákizálást«.

A nagyenyedi esperesi jegyzőkönyvekből való kijegyzések és a püspökökről szóló elbeszélések nyilvánvalóan csak egy részét alkotják Hermányi Dienes ilyen jellegű frői tevékenységének. Már Kelemen Lajos említi, hogy az Erdélyi Múzeum levéltárának fent szereplő kötetében, Hermányi Dienesnek Bethlen Farkas historiájához frott néhány lapszéljegyzete található. A marosvásárhelyi Teleki könyvtár 161. sz. kéziratában ennek egy bővebb változatára akadtam, különböző történeti művek másolatai között, »Toldalék Bethlen Farkas historiájához« címen Hermányi Dienes itt pletykák, anekdotikus elemek egész sorát fűzi Bethlen Farkas történeti művének egyes részeihez. Tudjuk, hogy a nagyenyedi papokról is voltak közvetlen hangú jegyzetei,⁵ — és mi minden lehetett még az elveszett másfélszáz kötet kéziratban!

A most röviden ismertetett, felsorolt, Hermányi-frások teljes összhangban állnak a képpel, amely emlékiratának, vagy a *Demokritus*nak az alapján élénk rajzolódik. A hétköznapiak krónikása ő, szemben a vele szellemileg egyébként annyira rokon Bod Péterrel. Bod egészen másképp írt ugyanazokról a püspökökről⁶. Ő az egyes püspökök *legfontosabb*, még pedig egyháztörténeti szempontból *legfontosabb*, tetteiről emlékezett meg, míg Hermányi Dienes az emberileg *legjellemzőbb* cselekedeteikről, tulajdonságaikról. Az írónak a magatartása ez a történetíróval szemben.

A gyulafehérvári kézirat legfőbb értéke, hogy nemcsak további adatokat, szövegeket szolgáltat ennek az frői magatartásnak a tanulmányozásához, hanem bizonyítja ennek tudatoságát is. A kötet elé ugyanis Hermányi Dienes előszót írt, melyet fontossága miatt teljességében közlök:

Édes Posteritásim ha kik lésztek.

Annyi mindenféle jobb s rosszabb írást készítettem én, hogy ti azt csak egyszer meg olvasni is nem fogjátok. Nincsen is ellenemre, ha mind össze szagatjátok, vagy hamuvá égetitek is: ti

⁴ Collectio major Manuscript. Historic. Tom. XXII. (V. ö. Kelemen, *id. mű*, XI. 1.)

⁵ Erdélyi Prof. Közlöny. 1877. — Kelemen, *id. mű*, XI. 1.

⁶ Smyrna Szent Polikarpus. Nagyenyed, 1766.

többeket vagy jobbkat irjatok. De ha némely más írásimnak kedveztek is, ezt vessétek a szemétre, ha ugy tetszik, mert ha nékem fáradságomban állott is talám, csak külömb külömb féle dolgoknak szemét rakása es. Legyen is: mindazáltal látván hogy mások rakás tabákat metélnék s pipálnak; mások tabákat törnek s pixiseket töltenek, én pedig ezekhez nem tudok, azok helyett ezt az írás irtam rövid idő töltésből egyszer másszor: így lógattam lábaimat mint a rest, hogy meg ne sibbadjanak. De ki tudja, hátha ennyi szemét között, valami aranyat is fog találni egy gondos elme? Láttatnak a dolgok nagy részint kicsinyeknek, de nagyobbakról való elmélkedésre adhatnak okot. Bár bizony az én édes Atyám is irt volna valamit, én jó szívvvel szemlélttem volna benne az ő idejébéli ecclesiastica és politica aetást, de nékie nem volt még csak egy lineáni afféle írása is, hiszen a sok ideális predikációk, melyekre kevés vagy semmi szükségem nem lévén adtam pap sogoraimnak, sőt szégyenlettem, midőn nálam eklestai historiára tartozó jegyzéseket kerestek, mint esperest fiánál s nem tudtam mutatni; de az én Atyámat meg menti az ő sok egyéb fáradsága és baja. Utól a mi püspökjeinket ugy irtam le, hogy azokból őket jobban meg esmerhetni, mintha az ő felettek elmondott hazudozó alkalmaztatásokat mind hallottátok volna, mert én tudom, hogy igazat irtam felőlők: tudtam többeket is, de a keveseket is elégnék tartottam, mások ugy irhatják le őket mint angyalokat; én ugy mint embereket. Irhatnék én az enyedi professorokról is némely más belső emberekről is sok szomorú és jó dolgokat is, talám nem is ártana, hogy szemlélhetnétek azokban mint tettük magunkat méltatlanokká a mi békességünkre, evangéliomi szép religionkra, papi szent méltóságunkra, hogy mikor el véssen Isten fölünk minden efféle dicsőségeket, azt mond-hassátok; Igaz az Isten ítéléte! de talán az illetén gonoszságoknak hiteles documentumit más írásimban fel találjátok. Én magam a leggonoszabb külső emberekről is semmit nem szenvedtem ahoz képest, amit szenvedtem az enyedi két ifjabb professortól, de az Isten legyen irgalmas nékiek, aki ugy meg is hátrálta őket s lágyította szíveket, hogy most jó kedvvel mutatnák magokat jó akaróimnak lenni; de én még csak félek ő tőlők, ők pedig az ellenem való öszve pilátuskodás után egymást gyűlölik, s ellenem való machinatiojokat azzal szépiték, hogy egyik a másikra veti.

Ebből az érdekes, személyes vonatkozásokkal teli előszóból két megállapítást külön is ki kell emelnünk, mint Hermányi Dienes írói elveinek megfogalmazását. »Láttatnak a dolgok nagy részint kicsinyeknek, de nagyobbakról való elmélkedésre adhatnak okot« — írja, és ezt az elvet írói gyakorlatában követte is: irodalmi művei mindig a nagyobb elmélkedésre is okot adó kis dolgokról szólnak. Az élet apró jelenségeinek a megbecsülését igazán mély értelművé a valósághoz, az igazsághoz való ragaszkodása teszi. A püspökökről szóló írását szembe állítja a hazudozó beszédekkel, kiemelve, hogy »igazat irtam felőlők«. Igazat írás alatt pedig két dolgot értett; »tudtam többeket is; de a keveseket is elégnék tartottam; mások úgy irhatják le őket mint angyalokat, én úgy mint embereket«. Az első mondat a lényeg kiemelésének, a második a valóságos emberek ábrázolásának az igényét fejezi ki.

A valóság mellett és a hazugság ellen már állást foglalt egy 1731-ben írt kiadatlan írásában is, melyet nem lesz érdektelen szintén bemutatnunk:

In Episcöpum Transylvanensem Reformatum Cl[arissimum] D[ominum] G[eorgium] V[erestöi] Professorem Claudiopolitanum.

Elöl-járo beszéd és rövid Satyra.

*Már e világ előtt meg untt a valóság,
Kedves az illetén híjában valóság,
Praedikálhat addig, szászor is a papság,
Mig oly kedvet talál mint az illyen hívság.*

*Silóam patakját⁷ meg utáltad magyar,
Inkább kell tenéked illyen motsár s zavar,
Hogy Sz. Reformatum templomban így habar,
Egy akarki-is azt szégyelheted Kolosvár.*

*A régi barbarus ratzokrol azt írják
Hogy mikor született gyermekek siratták
Ha meg holt pediglen valaki katagták,
Mellyel természettyek ugyan meg joították.*

*De mi mást tanultunk a Sz. Írásokból
Szomorú az halál, annak példából
Meg szomorodásra indullyunk azokból,
Ne tégy lakadalmat az halottas házból.*

⁷ Isten igéjét.

*Materiát jobbat s hasznosbat nem lelsz-é?
Hogy hogy szegődteted halált szolgál bé?
Hol halál házakat tsinál s vakolod bé
Orátori mázzal, ennél jobb nintsen-é?*

*Parturiunt montes, ily egeret szülnék,
Physices Professor titulum viselnek,
Physiognómia még is a mit ellnek,
De tám másodsor is prelum alá kelnek.*

*Özveggy kezénél van a Typographia,
Leány ágra szállott az Oratoria,
Fonóban való az physiognómia
Erről egy valaki ily értelmét adta.*

1731. 23-a Maji. H. D. J. T. Sz. Gy. R. P.

H[ermányi] D[ienes] J[ózsef] T[orockó] Sz[ent] Gy[örgyi] R[eformátus] P[rédikátor]

*Az éneket a püspökökről szóló marosvásárhelyi gyűjteményből közöltem, de megvan az ének szövege Hermányi Dienes kisebb írásainak az Erdélyi Múzeum levéltárában lévő másolatában is.⁸ Hermányi Dienes ezt az 1731-ben írt versét, később, a püspökök jellemzésének előszavaként akarta felhasználni. Mivel Verestói György, aki ellen fiatal korában ezt a »Satyrá«-t írta, 1760-ban lett erdélyi püspök, a kézirat pedig már így említi: megállapíthatjuk, hogy három évtizeddel a vers szerzése után illesztette azt jellemkép-sorozata elé. A püspökké lett Verestóival kapcsolatos gúnyvers tematikailag is jó helyen van a püspök-jellemrajzok előtt. A tárgyi egyezésnél fontosabb azonban a lényegbeli hasonlóság: a szerző azért választotta ifjúkori versét előszóknak, mert műve mondanivalójának lényegére akarta vele ráirányítani a figyelmet.

Az ének megértéséhez a Nagyenyedi Demokritus 132. anekdotája segít bennünket hozzá.⁹ Ebből megtudjuk, hogy Ekhárt Gergely torockói unitárius esperes hírt vette Verestói György kolozsvári professzor orációinak, s megkérte Hermányit, közöljön vele egyet. Ő eleget tett kérésének s elküldötte neki Verestóinak azt a beszédét »melyben a halált szolgálának szegőd-teti«. Úgy látszik, a kolozsvári tanár valami tréfával akarta enyhíteni a gyász hangulatát, mert Hermányi rögtön megjegyzi itt: »En nem venném jó néven, ha kedves halottamon kacajakat indítana az orátor«. A torockói papot sem akarta félrevezetni, s ezért a neki elküldött példány elejére Salamon mondását írta: »mint a nyárhoz a hó, s mint aki télben leveti ruháit, olyan aki bánatos szívnek éneket mond«. A halál szomorú valóságának felszínvesztésével való takargatása azonban annyira bosszantotta, hogy a beszéd szerzője ellen a »rövid Satyrá«-t is megírta, és már éneke első sorában azt a következtetést vonta le Verestói eljárásából, hogy »Már e világ előtt meg unt a valóság«. Ez a sor vezeti be végeredményben a püspökökről szóló írást, eleve jelezve a püspökök világával szembeni bíráló állásfoglalását.

De arra is fel kell figyelni, hogy Hermányi Dienes éppen egy halotti beszédet választott ki arra, hogy pellengérré állítsa a valóság megcsúfolását. Tudjuk, hogy a halotti oráció a XVIII. századi Erdélyben igen nagy érdeklődésnek örvendett. Nemesek és egyházi személyek temetése után a halotti beszédek, rendszerint a búcsúztató énekekkel együtt, szinte minden esetben ki is nyomtatták. Az ilyen kiadványok közül sok százat lehet találni majd mindegyik nagyobb erdélyi könyvtárban. A halotti orációknak ez a divatja csak részben eredt az elhunytak megbecsülésének érzéséből; részben a képmutatás volt a forrása. E beszédek voltak hivatva tisztára mosni a halottat összes gyarlóságaitól, vagy megadni neki azt az elismerést, melyet életében mindig megtagadtak tőle. Jó példa erre Tótfalusi Kis Miklós esete, aki felett éppen azok tartottak zengetes gyászbeszédet, akik életpályáját derékba törték, végeredményben a halálba üldözték. A hazug halotti orációk ellen fellépve Hermányi Dienes a képmutatás divatja ellen emel szót, s emlékiratában nem mulasztja el, hogy apját is szembeállítsa a hazug orátorokkal. »Halotti alkalmaztatásokban senki kedvéért nem hízelkedik s nem hazudoz vala — írja Hermányi Dienes Péterről, a kurucokkal barátkozó, kartézianus, coccejánus prédikátorról.¹⁰

Az »Előjáró beszéd és rövid Satyrá«-ról azt is meg kell jegyeznünk, hogy szerzőnk egyetlen ezeit ismert verse. Bizonyára vannak tőle más alkalmi versek is, de feltehetőleg azok is nélkülözik a költői erényeket. Emlékiratában is bevallotta, hogy a versírás nem kenyere:

⁸ Kelemen, *id. mű.*, XI. 1.

⁹ György Lajos kiadása. I. 157—8. 1.

¹⁰ Kelemen Lajos kiadása, 53. 1.

»En a poéták verseit s fabuláit igen szeretem vala; de a versírásban némely tanuló-társaim engem megelőznek vala.« Pedig apjának, mint írja — »poetica vénája« volt, s kívülről is tudta Balassi és Beniczki sok énekét.¹¹

Hermányi Dienes Józsefről szóló adalékaink közlését azzal a megállapítással zárhatjuk, hogy benne a valóság feltárására tudatosan is törekvő írórt kell tisztelnünk. A kis dolgokban is felismerni a nagyot, a sokból kiválasztani a legjellemzőbbet, angyalok helyett embereket ábrázolni, a valósággal nyíltan szembenézni: ezek az írói nézetek a polgári realizmus igényét tükrözik a feudális irodalom szemlélettel szemben.

PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR JOLÁN

CSOKONAI VARÁZSFUVOLA-FORDÍTÁSA

(SZÖVEGKRITIKAI TANULMÁNY.)

Nem véletlen, hogy a felvilágosodás korának leghaladóbb magyar írói közül hárman Batsányi,¹ Verseghy és Csokonai egymástól függetlenül, egyidőben foglalkoznak a *Varázsfuvola* lefordításának gondolatával. Az sem véletlen, hogy mindhármuk műve torzó maradt. Batsányi csak a 11. számú duettet fordította le (A szöllő s egy pap) 1795 júliusában, Verseghy kilenc zeneszámot^{2a} 1794-ben. Valószínűleg egy esztendővel előbbre esik annak a nyers prózai *Varázsfuvola*-fordításnak keletkezési ideje, amely Csokonai nevéhez fűződik, míg az a tizennégy ária, melyeknek verses átdolgozása elkészült, sokkal későbbi keletű.

Batsányi és Verseghy fordítását elítéltetésük és fogságuk szakította félbe s kiszabadulásuk után nem is gondolhattak többé a szabadkőműves operának tartott *Varázsfuvola* fordításának folytatására. Verseghy a lefordított zeneszámokat aztán az idők enyhültével átdolgozta és beleszotte *Rikóti Mátyasába*, sőt a 7. számú ária fordítását 1806-ban harmadszor is átdolgozta; ez mutatja, hogy mennyire szívéhez nőtt ez a mű.

Így kíséri végig Csokonait egész életén a *Varázsfuvola*-fordítás terve, mint az munkalajstromaiból és leveleiből kitéjük, de véglegesen sose készült el vele. Az első teljes fordítást Sebestyén László készítette³ s 1804-ben jelent meg nyomtatásban, a másodikat Pály Elek bocsátotta közre 1832-ben, de egyiket sem adták elő.³ Magyar nyelven először 1877. febr. 17-én mutatta be a Nemzeti Színház⁴ és így a csak magyarul tudó közönség számára a maga idejében nem válhatott »mindenki operájává« úgy, mint Németországban.

A *Varázsfuvola* pedig ép azért jelent fordulópontot a német opera történetében, mert ez volt az első dalmű, amely a közönség széles rétegeit vonzani tudta. Goethe anyja⁵ a majnai Frankfurtból mint nagy eseményt írja meg fiának Weimarba 1793-ban, hogy a *Varázsfuvolát* tizennyolcszor adták egyváltéban zsúfolt házak mellett; de nem ez a legnagyobb szenzáció, hanem az, hogy a napszámosok és kertészek is megnézik, sőt Sachsenhausen külváros lenézett lakói is bejönnek az előadásra, akiknek gyermekei az oroszlanokat és majmokat alakítják.

Ebben a széleskörű sikerben kétségtelenül nagy része volt a szövegkönyvnek. Szerzőjeként a színlapokon és a szövegkiadásokban Schikaneder Emanuel bécsi színgazgató szerepel;⁶ az ő wiedenai színházában mutatták be 1791. szept. 30-án a *Varázsfuvolát*. Azóta a tudományos kutatás megállapította, hogy a szerzőségben része van Ludwig Gieseke-nek, a wiedenai színház egyik kardalosának is; de akár Schikaneder, akár Gieseke egyéb műveit vizsgáljuk

¹¹ Kelemen Lajos kiadása 29., 33., 60—1. l.

¹ V. ö. Batsányi János *Összes művei*. Sajtó alá rendezte Keresztury Dezso és Tarnai Andor. Bp. 1953. I. 59. és 376. l.

^{2a} V. ö. Császár Elemér: *A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században*, 115. l. és *Verseghy Ferec kisebb költeményei*. Kiadják Császár Elemér és Madarász Flóris. Bp. 1910. 107—114. és 358—363. l.

³ *A tündér-síp*. Egy nagy dalljáték két felvonásban. Magyarrá tette Sebestyén László. A muzsika néh. Mozart Amadé urnak munkája, Vátzonn, 1804. Mármárosi Gottlieb Antal betűivel. V. ö. Sebestyén Ede: *Mozart és Magyarország*. Bp. 1941. 24—25. l.

³ *Varázs-síp*. Nagy tüneményes dalljáték (opera) két felvonásban. Német nyelven írta Schikaneder. A muzsikáját készítette néhai Mozart Amadeus Farkas. Közre bocsátotta Pály Elek. Kassán 1832. Nyomt. Werfel Károly. V. ö. Sebestyén, i. m.

⁴ Pukánszky Kádár Jolán: *A Nemzeti Színház százéves története*. Bp. 1941. és Sebestyén, i. m. ⁵ 1793. nov. 8-án »alle Handwerker, Gärtner, ja gar die Sachsenhäuser, deren ihre Jungen die Affe und Löwen machen, gehen hinein, so ein Spektakel hat man hier noch nicht erlebt.« V. ö. Martersteig, Max *Das deutsche Theater im 19. Jahrhundert*. Leipzig, 1904. 122. l.

⁶ Schikaneder-ről, ki Pozsonyban, majd 1784-ben Budán volt színgazgató, l. E. Komorzynski *Emanuel Schikaneder*. Berlin, 1902. Heppner Antal: *A pozsonyi német színház története*. Pozsony, 1910. 38—41. l. és Kádár Jolán: *A budai és pesti német színház története*. Bp. 1914. 25. l.